

Sissejuhatus

Faktid, vaidlused ja argumendid tõejärgsuse ajastul

Leo Luks

Majandus- ja sotsiaalinstituut, Eesti Maaülikool

Käesolev *Studia Philosophica Estonica* erinumber sisaldab läbilõiget 13. Eesti filosoofia aastakonverentsil kõneldust. Tartu Ülikooli poolt korraldatud konverents toimus 11-13. mail 2017 Käärikul ning selle teemaks oli „Faktid, vaidlused ja argumendid „tõejärgsuse“ ajastul“. Kuulanud kolme päeva vältel sisukaid ja mitmekesiseid analüüse tõejärgsuse teemal jõudis ajakirja toimetus järeldusele, et konverentsi põhjal tuleks välja anda ajakirja erinumber, lisamaks ka Eesti ühiskonnas vohavasse debatti filosoofilist täpsust ja sügavust.

Tõejärgsuse (*post-truth*) mõiste võttis esmakordselt kasutusele Steve Tesich oma 1992. aastal ilmunud artiklis „A Government of Lies“. Tesich (1992) käsitleb artiklis muuhulgas võrdlevalt Nixoni afääri Reagani ja Bush vanema administratsiooni afääridega ning jõuab järeldusele, et tõe väänamine pole ka demokraatlikus maailmas enam sugugi nii suur eksimus, et sellele peaks järgema poliitiline vastutus. Järgnevatel aastatel kasutati mõistet aeg-ajalt põgusalt, mastaapsema käsitusena võiks mainida Ralph Keyesi raamatut *The Post-truth Era* (2004), kus käsitatakse kriitiliselt laialdast vassimist poliitikas, massimeedias ja akadeemilises elus. Hüppeliselt kasvas tõejärgsuse mõiste kasutamine ja nähtuse analüüsimine peale 2016. aastat, mil Oxfordi ülikooli alla kuuluv veebileht Oxford Dictionaries valis tõejärgsuse aasta sõnaks. Sõna kasutati mainitud aasta vältel rohkesti ka poliitiliste sündmuste analüüsimisel, tüüpkaasusteks, mida rõhutatakse sageli ka käesoleva ajakirja kaante vahel olevates töödes, said Brexit ja Donald Trumpi valimine Ameerika Ühendriikide presidendiks. Oxfordi sõnastik defineeris mõiste järgnevalt: „mõiste käib asjaolude kohta, kus objektiivsed faktid on avaliku arvamuse

Autori aadress: Leo Luks, Majandus- ja sotsiaalinstituut, Eesti Maaülikool, Kreutzwaldi 1a-019, 51014 Tartu. Email: leo.luks@emu.ee.

kujundamisel vähem mõjukad kui apelleerimine emotsioonidele ja isiklikele veendumustele.⁴¹

Alates 2016. aastast on tõejärgsuse mõiste kasutus kasvanud tuhandeid kordi, mistõttu pole võimalik siinkohal anda ammendavat bibliograafilist ülevaadet isegi mitte ilmunud akadeemilistest artiklitest. Ainuüksi juba raamatuid ja artiklikogumikke on ingliskeelses kultuuriruumis antud paari aasta jooksul välja kümnekond. Valdavaks viisiks nähtuse käsitamisel on neis ülevaate andmine tõejärgse retoorika eripärast, toimemehhanismidest ja arvatavatest põhjustest, sääraseid ülevaateraamatuid on kirjutanud valdavalt ajakirjanikud (Ball 2018; Davis 2017; d'Ancona 2017), kuid sarnase ülevaate on kirjutanud ka filosoof (McIntyre 2018). Ajakirjandusliku fookusega raamatutes keskendutakse muuhulgas ka detailsemalt konkreetsetele vassimisjuhtumitele (Rabin-Havt ja Media Matters 2016). Mõnikord lisatakse diagnoosile tulevikuprognose ning soovitusi tõejärgse retoorikaga võitlemiseks, näiteks kirjutab nõnda transpersonaalse psühholoogia rajaja Ken Wilber (2017). Leidub käsitusi, kus analüüsitakse tõejärgsuse diskursus teoreetilise retoorika vahenditega elementideks (McComiskey 2017) või õpetatakse kognitiivpsühholoogia saavutuste abil ära tundma vigu, mis on valdav numbrite ning sõnavõtude tõlgendamisel (Levitin 2017). Tuntud filosoofia populariseerija Julian Baggini (2017) on selgitanud lugejale tõe ümber toimuvat segadust tõe mitmete vormide eritlemise kaudu. Kõige tõsisemalt süveneb filosoofidest tõejärgsuse teemasse raamatu mahus seni Steve Fuller (2018), muuhulgas lahkab autor raamatus vastuolu ekspertteadmise ja nn rahva tahte vahel nagu seda teeb käesolevas ajakirjas ka Aive Pevkur. Lisaks loetletud monograafiatele on tõejärgsuse teemal üllitatud mahukas akadeemiline artiklikogumik (Peters et al. 2018), mis sisaldab töid filosoofia, poliitikateaduse ja pedagoogika alalt.

Mõistagi pole üleüldine tõega seotud ärevus jätnud puutumata ka Eesti kultuuriruumi, ei käesolevat kogumikku ega ka aastatagust konverentsi ei saa pidada siinmail teemakäsituse pioneeriks. 2017. a 27. jaanuari *Sirbis* käsitleti teemat peaaegu erinumbri mahus. Mõistagi käsitlesid eri autorid tõejärgsust veidi erinevalt, kuid üldistades jäid numbrist kõlama kaks juhtmõtet. Esiteks — vassimine ja valetamine poliitilistel ja teistel omakasupüüdlikel eesmärkidel pole eile sündinud nähtus, vaid on aset leidnud peaaegu alati (vt Kõuts 2017; Velmet 2017). Teiseks — paanikaks pole põhjust, tõe elab mõistlike inimeste toel kriisi üle ja jääb endiselt intellektuaalselt oluliseks väärtuseks. Rein Raud (2017) kutsus oma artiklis üles loobuma võimatust ülesandest vastandada tõejärgsele suvalisusele kindel tõe ja läbini objektiivsed faktid, olukorrale tuleb vastanduda hoopis kriitikameele ja analüüsi

¹ *Oxford Dictionaries*, „Definition of post-truth in English“, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth>.

kaudu. Sarnast üleskutset suurema rõhuasetusega avatusele teisele ja teisele kordas veidi hiljem Margus Ott (2017). Miikael Laidre (2017) avaldas religioosse maiguga artiklis veendumust, et objektiivne tõde ise oli, on ja jääb alles, olgugi et inimesed mõnikord temast ära langevad. Tähelepanuväärse läbinägelikkusega analüüsisid ühismeedia ajastu retoorikat ja seal esinevaid tõetingimusi Andreas Ventsel ja Mari-Liis Madisson (2017), jõudes paljuki sarnastele järeldustele, nagu Tõnu Viik käesolevas ajakirjas. Pisut hiljem arutlesid tõejärgsuse üle ajakirjanduse veergudel ka Ülo Mattheus (2017) ning Jan Kaus (2018). Esimene keskendus oma artiklis tõejärgsuse ja moraalijärgsuse pingsatele seostele, teine püüdis sarnaselt Otile tõe mõistet avada, vaibutada ainult tõe taotlust avatuse kaudu tõlgendustele. Kui viidatud artikleid iseloomustas sotsiaalne optimism ja tõe leidmise/taastamise paatos, siis teistsuguse hoiaku poolest paistab silma Linnar Priimäe (2017) essee, kus peetakse tõejärgsust meie tänapäeva kollektiivse teadvuse seisundiks, mida ei saa sugugi ületada ei faktide ega terve mõistuse abil. Oma paatoselt on Priimäe tekst sarnane Leo Luksi artikliga käesolevas ajakirjanumbris.

Kui tõejärgsusest on meil ja mujal juba tüütuseni kirjutatud, siis kerkib küsimus, milleks teemat jätkata, õli tulle valada? Kas pole käesolev ajakirjanumber juba enne ilmumist vananenud ning kõneleb kurtidele kõrvadele — kui laiem publik ei soovi tegeleda argumentide kaalumise vaevarikka tööga, siis vaevalt nad ajakirja lugema hakkavad. Filosoofid isekeskis peaksid aga piisavalt hästi teadma, mis on tõde. Siiski loodab toimetus, et käesolev number on endiselt ajakohane ning loetav ka laiemalt kui üksnes akadeemiliste filosoofide seas. Laiemas avalikkuses käibivad arusaamad tõejärgsusest on mitme kandi pealt naiivsed, käesolev ajakirjanumber loodab täita diskussioonis esinevaid olulisi tühikuid. Esiteks käsitletakse kergekaalusemas esseistikas tõe mõistet sageli primitiivina, justkui oleks tõe mõiste ja selle rakendatavuse kriteerium ilmselge ning küsimus on ainult nende psühholoogiliste mehhanismide seletamises, miks inimesed endale valetada lasevad. Filosoofiline süvenemine näitab, et asi pole nii lihtne, filosoofide seas pole üksmeelt tõe definitsiooni osas ning praktilise suhtluse käigus esinevad keerukad väited pole sageli mõne lihtsa menetluse teel verifitseeritavad. Kõige rohkem keskendub neile probleemidele selles ajakirjas Mario Rosentau artikkel. Eelmise naiivse arvamusega on seotud teine arusaam, mille kohaselt on tõejärgne poliitika äsja sündinud fenomen, lääne ühiskondade massid oleks justkui äkki nõ lolliks läinud, olles enne seda läbini ratsionaalsed, kriitilised ja tõemeelsed. Tegelikult on tõe ja poliitika vahel valitsenud igipõline pinge (vt Arendt 2013; Geenens ja Tinnevelt 2009), mida käsitleb käesolevas ajakirjas Aive Pevkur. Tasub meenutada, et juba lõppeva kümnendi algul lahvatas meie ajakirjanduses suur tüli tõe üle seoses toonase kaitseministri Jaak Aaviksoo ettepanekuga kaitsta infosõja tingimustes Eesti infovälja teis-

tegi vahenditega peale tõe mõõga (vt Aaviksoo 2011; Raud 2011). Mitmed kultuurifilosoofid (nt Nietzsche, Baudrillard) on umbkaudu viimase sajandi vältel käsitlenud ja prognoosinud muuhulgas tõe erosiooni lääne kultuuris, konsensuse kadumist tõe ja sobivate tõestamismeetodite osas. Filosoofia-ajalooliste taustadega tegelevad käesolevas kogumikus Helmut Heiti ja Leo Luksi artiklid. Kui levinuima, tõe vastavusteooria järgi on tõe ja poliitika erinevad nähtused ning küsimus võib olla üksnes selles, kumb on teisest tähtsam, siis ei tasu unustada, et lääne mõtlemises esineb arusaam, mille kohaselt tõe luuakse, tõe moodustub alati sotsiaalsetes võimusuhetes ning pole neist lahutatav. Säärase arusaama prominentseimaks esindajaks on Michel Foucault, kuid tema ideid käesolevas ajakirjanumbris kahjuks ei analüüsita. Järgnevalt tutvustame lühidalt ajakirjas trükitud töid.

Mario Rosentau analüüsib oma artiklis „Tõe ja vale vahel. Arusaamatuse epistemoloogia“ tõe tunnetamise probleeme praktilises kontekstis. Kui populaarsetes arutlustes tõejärgsuse üle käsitletakse tõe primitiivina ning analüüsitakse pigem tõe eirajate võimalikke motiive, siis Rosentau meenutab oma töös filosoofidele teada-tuntud asjaolu, et tõe määratlemine või ka tõe kriteeriumi piiritlemine on keerukas ülesanne, mis põhjustab tänini teravaid filosoofilisi vaidlusi. Autor peatub põgusalt tõeteooriate paljususe juures, kuid tema artikli raskuspunkt on mujal. Rosentau väidab, et enamik vestlustes ja arutlustes kasutatavatest lausetest ei ole sellised, mille kohta saaks öelda „tõene“ või „väär“ (ja muid võimalusi pole). Praktiliste vestluslausete hulgas moodustavad must-valge tõeväärtusega laused vähemuse. Neid ümbritseb suur hulk mitte-singulaarseid ja mitte-primitiivseid lauseid. Lisaks toob autor esile mitmeid tõeväärtuse hindamisel praktilises kontekstis esinevad episteemilisi veatekitajaid, mida vestlejad enamasti eiravad. Autor lõpetab artikli mõningate praktiliste soovitustega tõe küsimuses pidevalt esile kerki-va segaduse vähendamiseks.

Helmut Heit analüüsib oma artiklis „there are no facts...‘ Nietzsche as Predecessor of Post-Truth?“ põhjalikult Nietzsche tõekäsitust, sh selle kujunemislugu. Autor on seisukohal, et kuigi Nietzschet on mõnede kuulsate kirjakohtade põhjal korduvalt nimetatud tõejärgsuse eestkõnelejaks, pole see hinnang korrektne. Kuigi Nietzsche pooldab perspektivismi ja eitab absoluutse tõe tunnetamise võimalikkust, ei tähenda see Heiti tõlgenduse kohaselt, et Nietzsche jaoks on kõik interpretatsioonid võrdväärsed. Samuti ei pea Nietzsche võimalikuks loobuda praktilises elus skeptikute kombel otsuste langetamisest, uskumuste omandamisest. Vaatamata tõe suhtelisusele ja muutlikkusele tuleb kasutada parimaid meetodeid ja infoallikaid (seehulgas kindlasti ka teadust), langetamaks informeeritud otsuseid. Artikli lõpus annab autor hinnangu kaasaegsele nn „tõejärgsele“ poliitikale, näidates, et

sel pole midagi pistmist tõejärgsuse või tõe ületamisega, vaid pigem on tegu oma kinnismõtete tõeks kuulutamiselega.

Piret Kuusk annab oma artiklis „Tõejärgsest teadusest füüsika taustal“ ülevaate tõejärgse poliitika mõjudest loodusteadustele ja viimase mainele lääne ühiskonnas. Esiteks toob autor esile mitmeid olulisi näiteid, kuidas mõjukate riikide juhtivoliitikud eiravad poliitiliselt tundlikes küsimustes (nt kliimasoojenemine) teadustulemusi. Laiema üldsuse mõjutamisel on probleemiks see, et teadustulemused on sageli keerukad ning selguvad pika aja vältel. Teiseks toob autor esile post-normaalteaduseks nimetatud suundumuse: ühiskond nõuab teaduselt kiireid nõuandeid ja lahendusi, mida ei saa teadus anda oma rangetest protseduurireeglitest kinni pidades. Nende suundumuste toel on isegi väidetud, et teaduse autoriteedi traditsiooniline mudel enam ei toimi. Artikli lõpuosas analüüsib autor realismi ja antirealismi füüsikas ning näitab, et teadusliku tõe mõiste säilitamiseks ei ole tingimata vaja asuda realismi positsioonile.

Aive Pevkur võtab oma artiklis „Tõejärgsuse näivusest“ põhjaliku vaatluse alla demokraatliku poliitika eripära ning selle erinevuse teaduslikust, tõe otsivast tunnetusprotsessist. Autor rõhutab, et tõe ei ole poliitdebatis peamine väärtus; poliitika eesmärgiks ei ole tõe, vaid võim. Liiatigi vaieldakse poliitikas peamiselt väärtusvalikute üle, mis seisavad valijate jaoks enamasti teadusest ja tõest kõrgemal, poliitilised eelistused ei ole tõe küsimus. Tõejärgsuse üle kurtjad eeldavad ekslikult, et kõik demokraatlikus otsustusprotsessis osalejad on läbinisti ratsionaalsed agendid, kes peaksid suutma ekspertide kombel hinnata väga keerukate otsuste tagajärgi. Ometi ei nõuta demokraatias valijatelt ekspertteadmisi. Kokkuvõtlikult ei näe Pevkur demokraatia prisma läbi vaadates viimastel aastatel aset leidnud poliitilistes sündmustes midagi nii eriskummalist, mis õigustaks kõlavat diagnoosi *tõejärgne ajastu*.

Tõnu Viik analüüsib oma artiklis „Poliitilised emotsioonid „tõejärgsetes“ ühiskondades“ tõejärgseks nimetatud ajastule omast uut tüüpi poliitilist afektiivsust ja selle mõju ühiskondade demokraatlikule kultuurile. Autor peab tõejärgsuse diagnoosi ebaõnnestunuks, kuna tõe normatiivse ideaalina pole poliitikast kadunud, lihtsalt poliitilise diskussiooni väli on muutunud senisest arhailisemaks. Oma artiklis kirjeldab Viik põhjalikult uusarhailise poliitika viise kollektiivsete emotsioonide tekitamisel ja juhtimisel, populistlikke tähendusloome mustreid ning analüüsib ka mitmeid asjakohaseid näiteid. Seletamaks uusarhailisele poliitikale osaks langevat märkimisväärtust toetust rõhutab autor kollektiivsete emotsioonide kujunemise eripära võrreldes individuaalsete emotsioonidega. Autori hinnangul osutab artiklis analüüsitav nähtus professionaliseerunud instrumentaalsele ratsionaal-

susele põhineva poliitikategemise olulistele puudusele inimeste emotsionaalse elu seadmisel.

Jens Lemanski ei nõustu oma artiklis „Post-Truth as a Procrastination of Enlightenment“ diagnoosiga, justkui domineeriksid tõejärgses maailmas emotsioonid ratsionaalsete argumentide üle. Autor eristab oma töös tõejärgseid üksikargumente tõejärgsusest kui ajastudiagnoosist ning väidab, et üksikute argumentide veenmisjõud ei põhine ennekõike mitte publiku emotsionaalsusel, vaid pigem ajafaktoril: keerukamate väidete kontrollimine võtab aega ning sageli on selleks ajaks poliitiline kahju juba sündinud. Asjaolu, et vassimist pidevalt paljastatakse ning et kaasajal leviv desinformatsioon nõuab igalt ratsionaalselt agendilt varasemast rohkem kriitilist meelt ja uurimist, annab autorile põhjust nimetada kaasaega pigem uueks valgustusajaks. Lisaks näitab autor, kuidas analüütilise filosoofia peavool on liikunud eemale representatsionalistlikust epistemoloogiast positsioonini, mida võiks teema kontekstis nimetada tõejärgseks ratsionaalsuseks. Autor peab sellist positsiooni ebapraktiliseks ja kutsub üles epistemoloogiat täiustama.

Leo Luks nõustub oma artiklis „Tõejärgsusest tõsiselt — tõetus kui nihilismi ajastule vastav intellektuaalne hoiak“ eelkõnelejatega ses osas, et kaasaaja vaimset situatsiooni pole vaatamata Brexiti ega Trumpi presidentuurile kohane nimetada tõejärgseks, pigem võib rääkida tõe pihustumisest subkultuurides, nn uustõdedest. Siiski ei pea autor uustõdede (nt veidrad poliitilised programmid ning samuti antiteaduslikud praktikad nagu MMS-i joomine või lapiku Maa kummardamine) levikut juhuslikuks hälbeks lääne tsivilisatsiooni ratsionaalses progressis, vaid paratamatuks ja süvenevaks kultuuri arenguloogikaks. Artiklis arutletakse kahes suunas: ühelt poolt üritatakse selgitada uustõdede leviku põhjuseid lääne tsivilisatsioonis. Autori meelest põhjustab säärast meeletust esmalt nõ suurte narratiivide (nt religioon) nõrgenemine lääne kultuuris; selle tühimiku täitmiseks tekivad spontaansed grupid, kes nõ mõtlevad suureks mida iganes ja võimendavad oma usku sotsiaalmeedia „kõlakambrites“. Teine, vastupidine puudujääk seisneb määramatuse ja saladuse puudumises lääne inimeste elus: kõik on justkui teaduslikult tõestatud ning poliitika on muutunud ekspertide poolt läbi viidavaks igavaks halduseks. Lisaks olukorra diagnoosimisele esitab autor normatiivse üleskutse võtta intellektuaalse hoiakuna omaks tõetus, selmet kapselduda mõne subkultuuri tõekäsitusse või unistada globaalsest, inimesi ühendavast tõest. Oma üleskutse tausta selgitamiseks avab autor artiklis lühidalt oma Nietzsche ja Vattimo filosoofial tugineva tõemõistmise ning selle seose omaksvõetud äärmusliku nihilismiga. Autor lõpetab artikli Nietzsche interpretatsioonil tugineva üleskutsega loobuda tõemeelsusest, võtta omaks käsitus tegelikkusest kui kaososest, fiktsioonide rägastikust, kus tõemeelsuse kategoorilisele imperatiivile astub vastu luiskaja mängulisus.

Käesolev ajakirjanumber ei anna ammendavat ülevaadet konverentsil tõejärgsuse kohta kõneldust. Mitmed ettekanded jäid ajakirja poolt kehtestatud tähtajaks artiklikis vormistamata, kuna autoritel polnud selleks piisavalt aega. Mõningal juhul on konverentsil kõneldu põhjal kirjutatud artiklid avaldatud teisel. S.M. Amadae analüüsis tõejärgsele poliitikale omast lobajuttu (*cheap talk*) mänguteooria abil ning on tänaseks analüüsi tulemused publitseerinud (Amadae 2018). Henrik Sova analüüsis tõejärgsele ajastule omast kahtlemist emotsionaalselt vastumeelses informatsioonis agnostitsismi kontseptsiooni abil, käsitledes lähemalt ka tõestuskoorma probleemi, temagi töötulemused on nüüdseks ilmunud (Sova 2018). Viidatud artikleid võib soovitada lisalugemiseks nende kaante vahel ilmunule kui ühe intellektuaalse sündmuse osi.

Kirjandus

- Aaviksoo, J. (2011). Infokonfliktid ja enesekaitse, *Diplomaatia* 91: 4–5.
- Amadae, S. (2018). Game theory, cheap talk, and implications for post-truth politics: David Lewis vs. John Searle on reasons for truth-telling, *Journal for the Theory of Social Behaviour* 48: 306–329.
- Arendt, H. (2013). Tõde ja poliitika, *Mineviku ja tuleviku vahel. Harjutusi poliitilise mõtte vallas*, Ilmamaa, Tartu, lk 271–315.
- Baggini, J. (2017). *A Short History of Truth: Consolations for a Post-Truth World*, Quercus Editions Ltd, London.
- Ball, J. (2018). *Post-Truth: How Bullshit Conquered the World*, Biteback, London.
- d'Ancona, M. (2017). *Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*, Ebury Press, London.
- Davis, E. (2017). *Post-Truth: Why We Have Reached Peak Bullshit and What We Can Do About It*, Little, Brown Book Group, London.
- Fuller, S. (2018). *Post-Truth. Knowledge as a Power Game*, Anthem Press, London.
- Geenens, R. ja Tinnevelt, R. (toim) (2009). *Does Truth Matter? Democracy and Public Space*, Springer Science, New York.
- Kaus, J. (2018). Tõde, tõlgendus ja tõevõrdsus, *Akadeemia* 30: 36–42.
- Keyes, R. (2004). *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*, St Martins Press, New York.

- Kõuts, R. (2017). Võltsuudised ja uus külaühiskond, *Sirp* 4: 11.
- Laidre, M. (2017). Tõejärgne uustõde?, *Sirp* 4: 7–8.
- Levitin, D. J. (2017). *Weaponized Lies. How to Think Critically in the Post-Truth Era*, Dutton, New York.
- Mattheus, Ü. (2017). Post-truth, post-moral ehk tõde on õudne, *Looming* 11: 1672–1679.
- McComiskey, B. (2017). *Post-truth Rhetoric and Composition*, Utah State University Press, Boulder.
- McIntyre, L. (2018). *Post-truth*, The MIT Press, Cambridge, MA.
- Ott, M. (2017). Tõe järgud, *Sirp* 14/15: 7.
- Peters, M., Rider, S., Hyvönen, M. ja Besley, T. (toim) (2018). *Post-Truth, Fake News. Viral Modernity and Education*, Springer Nature, Singapore.
- Priimägi, L. (2017). Tõejärgse ajastu tõed. Kultuuripsühholoogi tähelepanekuid, *Sirp* 19: 8–9.
- Rabin-Havt, A. ja Media Matters (2016). *Lies Incorporated. The World of Post-Truth Politics*, Anchor Books, New York.
- Raud, R. (2011). Kui suurt valet me vajame, *Eesti Päevaleht* 69: 3.
- Raud, R. (2017). Teeme Tõe jälle suureks?, *Sirp* 4: 4–5.
- Sova, H. (2018). Religioosne agnostitsism ja trumpi maailm, *Vikerkaar* 4–5: 132–141.
- Tesich, S. (1992). A government of lies, *The Nation* January 6/13: 12–14.
- Velmet, A. (2017). Uduketramine ja vastutus, *Sirp* 4: 2–3.
- Ventsel, A. ja Madisson, M.-L. (2017). Tõejärgse retoorika tõetingimused, *Sirp* 4: 8–9.
- Wilber, K. (2017). *Trump and a Post-Truth World*, Shambala, Boulder.